

Δημήτρης Σφακιανάκης

Στα «άκρα»: η ανθρώπινη κινητικότητα στις ακρώρειες και τα σπήλαια της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού

ABSTRACT

TO THE "AKRA" (EDGES): HUMAN MOBILITY IN BRONZE AGE MOUNTAIN-HEADS AND CAVES OF CRETE

The features of the natural relief of extreme rural sites, either surface places (mountain-heads) or underground ones (caves), selected in the decisive centuries that led to the consolidation of the palatial system in Minoan Crete, greatly affect human mobility. Spatial capacity, dynamic slope inclination, gaps and chasms seem to have not only determined site selection, but also interacted in ritual formation in these remote places. Gradual centralization of a certain priesthood in consolidating a ritual praxis on these sites during the Middle Minoan centuries should have brought significant changes in the accessibility to individual spots of these sanctuaries – not only in physical accessibility, but also in visual, acoustic, even tactile accessibility. This paper attempts to delineate some general observations on the individual places of the broader field of mountain-heads and caves as they are deduced from comparative data of the known peak sanctuaries and sacred caves during this period.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μινωικά ιερά κορυφής, ακρώρειες, ιερά σπήλαια, άκρα, χαρακτηριστικά φυσικού αναγλύφου

Σημαντική πτυχή της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα από τη μελέτη της *τοπογραφίας*¹ και του *ευρηματολογίου*² των μινωικών ακρωρειών και των σπηλαίων παραμένει η ανίχνευση της κινητικότητας των ανθρώπων σε αυτές τις εσχατιές του κρητικού τοπίου. Η δυσκολία βρίσκεται στην αναγνώριση των μορφών και των κανονικότητων της ανθρώπινης παρουσίας

* Τα σχέδια και οι φωτογραφίες είναι του γράφοντος. Οι συντομογραφίες αναφέρονται στα σημεία του ορίζοντα (π.χ. Β [όρειο]Α [νατολικά]) και σε χρονολογικές περιόδους, π.χ. Μ (έσο)Μ (ινωικό). Οι συντομογραφίες των περιοδικών εκδόσεων στη βιβλιογραφία αναφέρονται σύμφωνα με τον κατάλογο της ιστοσελίδας <https://www.ajaonline.org/submissions/abbreviations>.

¹ Η συστηματοποίηση των απόψεων επί της τοπογραφίας (Rutkowski 1988) ανανεώνεται ελάχιστα από τα δεδομένα των νεότερων προσεγγίσεων (Nowicki 2007).

² Το πλαίσιο οριοθετούν προσεγγίσεις συγκριτικής συνεξέτασης των ειδών του ευρηματολογίου (Jones 1999), αλλά και ευρύτερα του αρχαιολογικού αρχείου (archaeological record) (Kyriakidis 2005), καθώς επίσης και οι ανασκαφικές αναφορές της κατεχοχρήν κεντρικής ακρώρειας (Γιούχτας, Karetsou 1981, 2013) και μιας χαρακτηριστικής περιφερειακής (Κορακιάς Ατσιπάδων, Peatfield 1994). Η δημοσίευση παλαιού υλικού περισυλλογής και σωστικών ανασκαφών υπό το πρίσμα των νέων θεωρητικών προσεγγίσεων, παγιώνουν με μεγαλύτερη επάρκεια το ευρηματολόγιο (Τζαχίλη 2016). Αντίστοιχο πλαίσιο για τα σπήλαια δίνουν οι ανάλογοι τύπου δημοσιοποιήσεις σπηλαίων, όπως του Σκοτεινού Πεδιάδος (Tyree 2007, 2014) και του Τσούτσουρα – Ινάτου (Κάντα 2011).

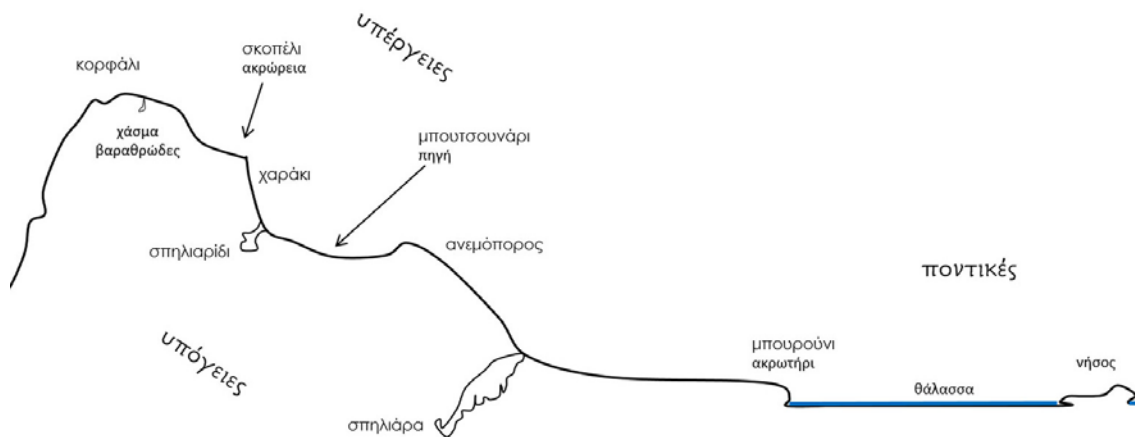

Εικ. 1. Βρύσινας, Κορυφή του Αγίου Πνεύματος. Συγκέντρωση Χρωμοναστηριανών στο κατώτερο άνδριο της μινωικής ακρώρειας δίπλα στον γκρεμό, κατά τη γιορτή του Αγ. Πνεύματος της 24ης Μαΐου 2010. Στο βάθος το χωριό τους. Αντίστοιχες ομαδοποιήσεις συγχωριανών παρατηρήθηκαν και σε κατοίκους από το Ρουσοσπίτι και τους Αρμένους με αντίστοιχο προσανατολισμό προς τα χωριά τους.

και κινητικότητα μέσα από τα δεδομένα που συνθέτουμε στη μεροληπτική στον έναν ή στον άλλο βαθμό αρχαιολογική καταγραφή. Επιπλέον η σημερινή κινησιολογική συμπεριφορά των προσκυνητών σε ακρωρινά ξωκλήσια μπορούν να εμπνεύσουν πλήθος ερωτημάτων για τη φυσική δυναμική των επιμέρους χώρων αυτών των θέσεων (Εικ. 1).

Η «αρχαιολογία της λατρείας» στο Αιγαίο της Χαλκής Εποχής ως προς τις σημασιοδοτήσεις του χώρου ανιχνεύει τόσο τα φυσικά εκείνα χαρακτηριστικά που καθιστούν έναν τόπο «ιερό» όσο και τους αρχαιολογικούς δείκτες που θα μπορούσαν να υπαινίσσονται τελετουργικές ιεροπραξίες στο εσωτερικό ενός *δομημένου χώρου* (Renfrew 1984, 18-21). Για τους τρόπους, π.χ. «εστίασης της προσοχής» στο τοπίο, προβάλλεται πρωτίστως η επιλογή σημείου με «ειδικές φυσικές σχέσεις», δηλαδή η επιλογή ενός σπηλαίου, μιας ακρώρειας ή μιας πηγής νερού. Επιπλέον πέρα από τις *ανθρωπογενείς τεκτονικές δομές* του χώρου οι μορφολογικές ιδιαιτερότητες του φυσικού χώρου ή του μικροαναγλύφου μιας περιοχής, στην προκειμένη περίπτωση του αναγλύφου μιας ακρώρειας ή ενός σπηλαίου, θα μπορούσαν να αναδείξουν εκείνους τους «αρχαιολογικούς δείκτες»³ που θα υπαινίσσονταν λατρευτική ή κάποια τελετουργική δραστηριότητα.

³ Εκφράσεις όπως (α) «εστίαση της προσοχής», (β) «οριακή ζώνη μεταξύ του γήινου και του υπερβατικού της», (γ) «παρουσία της θεότητας», και τέλος (δ) «συμμετοχή και προσφορά» αποτελούν τους βασικούς δείκτες που αναγκαστικά επηρεάζουν την ανθρώπινη κινητικότητα και στους «ακράιους» – ιερούς τόπους (Renfrew 1984, 18-21).

Εικ. 2. Μορφή και σχήματα «ακραίων» θέσεων και τόπων σε μία σχηματική τομή του κρητικού τοπίου.

Οποιοσδήποτε επισκέψιμος φυσικός χώρος υποβάλλεται σε ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, οι οποίες τον αλλοιώνουν στον έναν ή στον άλλο βαθμό. Από τις ασυνείδητες παρεμβάσεις έως τις συνειδητές επεμβάσεις, το μικροανάγλυφο ενός φυσικού τόπου συνεχώς διαμορφώνεται. Ακόμη και πριν την εμφάνιση της πρώτης κτιστής δομής ο χώρος αποκτά τα χαρακτηριστικά του τέχνηργου, δηλαδή του κατασκευασμένου τεκτονικού χώρου. Οι κτιστές δομές πάνω σε έναν φυσικό τόπο, δηλαδή το ολοκληρωμένο τεκτονικό τέχνηργο, ιδιαίτερως σε αυτούς τους οριακούς τόπους του κρητικού αναγλύφου, τις περισσότερες φορές λειτουργούν ως στοιχεία τονισμού εκείνων των φυσικών χαρακτηριστικών του τόπου που τον κατέστησαν «ιερό». Οι αναλημματικοί τοίχοι, οι τεμενικοί περίβολοι, κλπ., οριοθετούν τον χώρο μιας ακρώρειας ή του αδύτου ενός σπηλαίου, τονίζοντας με αυτό τον τρόπο άλλοτε την «οριακή ζώνη» και άλλοτε τους χώρους συνάθροισης και της επιτέλεσης συγκεκριμένων δραστηριοτήτων.

Ο όρος «η άκρα»⁴ χρησιμοποιείται εδώ με την ευρύτερη έννοια των οριακών εκείνων τόπων του «ανθρώπινου σκηνικού» – του «θεάτρου» δηλαδή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων με κύρια εστίαση στις επιμέρους περιόδους, από τη γένεση μέχρι και την παρακμή της «ανακτορικής κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης» στην Κρήτη (Εικ. 2). Η «άκρα» ως κορυφή βουνού, αλλά και η «άκρα» ως χαράκι,⁵ δηλαδή προβολή βράχου ή συστάδας βράχων με κατακόρυφο μέτωπο, ως βραχώτοπος ή ανεμόπορος, δηλαδή ως πέρασμα όπου σφυρίζει πάνω στα βράχια ο άνεμος, ως μπούκα, δηλαδή ως στόμιο ενός υπόγειου χάσματος, ως άδυτο ενός σπηλαίου, ως μπουτσουνάρι, δηλαδή χθόνιο χάσμα από όπου πηγάζει νερό, ως μπουρούνη

⁴ Στην πλειονότητά τους οι εκδηλώσεις της «ακραίας» λατρείας στην αρχαιότητα αναφέρονται σε ποικίλες μορφές και σχήματα του φυσικού ανάγλυφου: Ακραίος Ζeus στην κορυφή του Πηλίου, Ακραία Ήρα σε βραχώδη προεξοχή στο μέσο ύψος του λόφου της Λάρισας, στο Άργος, Ακραία Αφροδίτη στην κορυφή του Ακροκόρινθου, Κνιδίας και Κυπρίας, στα έσχατα ακρωτήρια των χερσονήσων της Κνίδου και της Καρπασίας αντιστοίχως (RE, Bd. I, Hd. 1.1 & 1.2, 1192-1194, «akraia - akraios»).

⁵ Αντίστοιχος περιγραφικός όρος σε σύγκριση με τα παράγωγα του «χαράσσω», «χαρακιά», κτλ., είναι και ο χαρακτηριστικός «Κοψάς» (κόβω, κόψη, κτλ.), τοπωνύμιο που φέρει το ανατολικό τραπεζιόσχημο ύψωμα των Γουρνών Πεδιάδος. Κατακόρυφες «κοψές» συστάδων βράχων εντοπίζονται σε όλη την παρυφή του επίπεδου υψώματος, ιδιαίτερως στα ανατολικά κράσπεδά του.

(προεξοχή) ή αλλιώς ως *ακρωτήριο*, ή τέλος και ως απεναντινό *νησί*, σηματοδοτεί τις εσχατιές του αναγλύφου πάνω στο οποίο ζει και κινείται ο άνθρωπος. Τα «άκρα» του θεάτρου της ανθρώπινης κινητικότητας σηματοδοτούν τις μορφές και τα σχήματα που παίρνει στο φαντασικό του ανθρώπου η όποια σχέση του με το υπερβατικό και το επέκεινα.

Όπως παρατήρησε ο Α. Έβανς, οι εσχατιές αυτές παρουσιάζουν μια έντονη επισκεψιμότητα κατά την περίοδο που διαπιστώνονται σημαντικές διεργασίες οι οποίες θα οδηγήσουν στην ανακτορική οργάνωση και σηματοδοτούν την έναρξη της ΜΜ περιόδου (Evans 1921, 151). Οι έντονες συζητήσεις ενός και πλέον αιώνα για τα ακριβή αρχικά και διαδοχικά κίνητρα αυτής της επισκεψιμότητας (Watrous 1995, Haggis 1999) συγκλίνουν στην υπόθεση ότι στα «άκρα» αυτά θα πρέπει να αναζητηθεί ο θρησκευτικός μηχανισμός του μεσομινωικού Κρητικού για την έννοια του θείου και τις σχέσεις που διαμορφώνει το θείο με τον επίγειο κόσμο.

Καθοριστική έκφραση της ανθρώπινης κινητικότητας σε αυτά τα «άκρα», δηλαδή στους χώρους που ονομάζουμε σήμερα αδιακρίτως «ιερούς», αποτελεί η *προσβασιμότητα*: *πού και πότε έχει* απόλυτη ή μερική ή και ανύπαρκτη πρόσβαση ένας επισκέπτης σε ένα ιερό ή σε συγκεκριμένους χώρους του ιερού;⁶ Το προφανές ερώτημα οδηγεί σε πλήθος άλλων ερωτημάτων που συνθέτουν τα όρια της προσβασιμότητας: *σε τι, πού και πότε μπορεί να έχει οπτική επαφή; Τι επιτρέπεται να αγγίζει ο λειτουργός (ιερέας) και τι ο επισκέπτης (πιστός) μέσα σε έναν συγκεκριμένο ιερό χώρο.* Τόσο στο πεδίο του ενσώματου χώρου (*τοπογραφία* του χώρου που βιώνει το ανθρώπινο σώμα) όσο και στο πεδίο του τεχνητικού περιβάλλοντος (ακίνητη και κινητή σκευή), η ανθρώπινη εμπειρία σχηματοποιείται μέσα από διακρίσεις προσβασιμότητας ως προς την οπτικότητα, απτικότητα και τον έλεγχο των άλλων αισθήσεων.

ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΧΩΡΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝΟΣ ΧΩΡΟΥ

Ο χώρος στη φυσική του μορφή παρουσιάζει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την ανθρώπινη κινητικότητα. Το ιδιαίτερο ανάγλυφο μιας επιλεγμένης ακρώρειας (μικροανάγλυφο) με τη δεδομένη χωρητικότητά της επιβάλλει τον έλεγχο του πλήθους των ανθρώπων που θα μπορούσε να φιλοξενήσει, καθώς και τις συγκεκριμένες κινήσεις των επίλεκτων ανθρώπων που τελετουργούν σε αυτόν. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο το αντίστοιχο μικροανάγλυφο σε συνδυασμό με τον έλεγχο του σκότους επιβάλλει αντίστοιχες κινητικότητες στο εσωτερικό ενός σπηλαίου.

Επιπλέον οι όποιες κατατμήσεις και διακρίσεις του χώρου που σηματοδοτούν την ανθρώπινη παρέμβαση στην οργάνωση του χώρου μέχρι και τη χρήση στεγασμένων τεκτονικών μορφών, διαμορφώνουν ένα όλο και πιο σύνθετο πλέγμα προσβασιμότητας είτε στη μορφή της εισόδου σε έναν οριοθετημένο χώρο είτε στη μορφή ακόμη και της οπτικής επαφής.

ΠΡΑΞΕΙΣ ΣΕ ΚΟΙΝΗ Η΄ ΜΗ ΚΟΙΝΗ ΘΕΑ

Η οπτική επαφή αποτελεί χαρακτηριστικό χωρικών εκφράσεων προσβασιμότητας όχι μόνο στο επίπεδο του χρηστικού χώρου μιας ακρώρειας ή της φωτεινής εισόδου και του σκοτεινού

⁶ Οι προσβασιμότητες και η εν γένει κινητικότητα ιερών και πιστών στο οικείο σε μας περιβάλλον ενός ορθόδοξου χριστιανικού ναού μπορούν να εμπνεύσουν με μεγαλύτερη ενάργεια τον σχετικό προβληματισμό.

εσωτερικού ενός σπηλαίου, αλλά και στο επίπεδο της ευρύτερης οπτικής εμβέλειας αυτών των τόπων (μακροκλίμακα). Έχει συζητηθεί επί μακρόν η υπόθεση ότι τα ιερά κορυφής ελέγχουν περιοχές που εμπίπτουν στην ακτίνα οπτικής επαφής που διαθέτουν. Αλλά και το αντίθετο, ότι οι οικισμοί εκείνοι που έχουν οπτική επαφή με τα βουνά αυτά –και ιδιαιτέρως με τις συγκεκριμένες ακρώρειες και τις εισόδους των σπηλαίων– πιθανότατα ενέπιπταν στην οικιστική ζώνη, όπως και ότι οι κάτοικοι των οποίων έκαναν χρήση αυτών των ιερών τόπων.

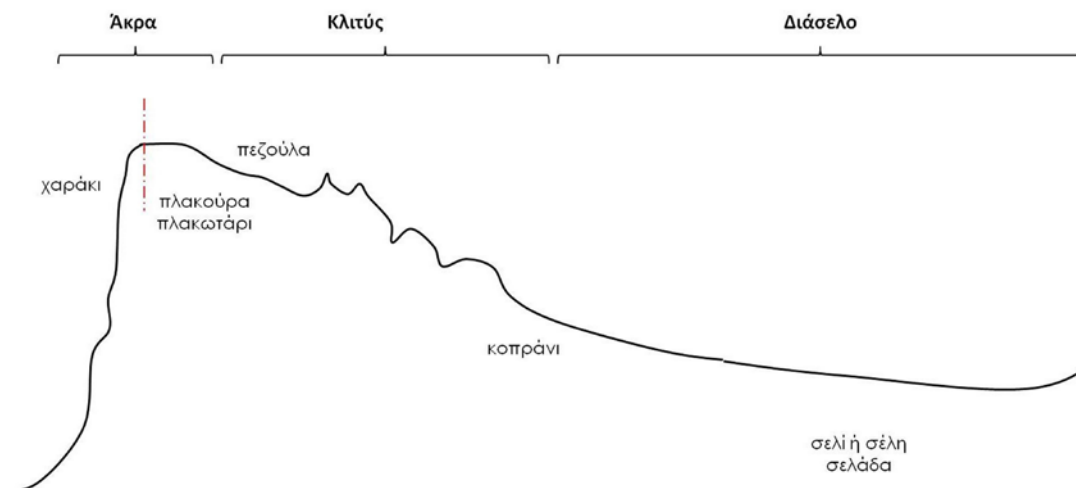
Η έννοια της γειννίασης και της έκφρασης του «δικού μας ιερού» σε ό,τι αφορά τα ακρωρινά ιερά και τα σπήλαια σχετίζεται πρωτίστως με την οπτική επαφή με τον συγκεκριμένο τόπο. Επιπλέον στους καθορισμένους χώρους των «ακραίων» τόπων, με τον έλεγχο της κινητικότητας μεταξύ των φυσικών στοιχείων του αναγλύφου (κατακόρυφοι βράχοι, φυσικά άνδηρα, δέντρα, κτλ.) και ιδίως στο σκοτεινό περιβάλλον του εσωτερικού ενός σπηλαίου, η οπτική επαφή αποτελεί βασική πτυχή της προσβασιμότητας στις διεργασίες και στις δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εκεί. Τα φυσικά στοιχεία του χώρου και κυρίως οι ανθρωπογενείς δομές, που μετασκευάζουν τη φυσική χωροταξία σε ανθρωπογενή, επηρεάζουν καθοριστικά τον έλεγχο των οπτικών εμπειριών.

Η «ΑΠΤΙΚΗ» ΠΡΟΣΒΑΣΙΜΟΤΗΤΑ ΣΕ ΦΥΣΙΚΕΣ Η΄ ΤΕΧΝΗΜΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΚΕΥΗ

Μια άλλη μορφή προσβασιμότητας σχετίζεται με το τι επιτρέπεται και τι δεν επιτρέπεται να αγγίζει κανείς. Χωρίς να εξαιρούμε τις ακίνητες δομές, η κινητή τελετουργική σκευή δεν είναι και δεν πρέπει να είναι προσβάσιμη σε όλους τους πιστούς προκειμένου να διαφοροποιείται από την καθημερινή σκευή. Πέρα από την κατακόρυφη κατανομή και την οριζόντια διασπορά των αντικειμένων, η λύση του αρχαιολογικού γρίφου, δηλαδή κατά πόσο ένα αντικείμενο της τελετουργικής σκευής έχει βρεθεί στον χώρο αρχικής χρήσης του ή αποτελεί απόρριμμα σε διαφορετική τοποθεσία, είναι πάντοτε καθοριστικής σημασίας για να μπορέσουμε να ανιχνεύσουμε προσβασιμότητες και κινητικότητες με βάση τα ευρήματα μιας αρχαιολογικής θέσης. Από την άλλη, ακόμη και τα είδη της τελετουργικής σκευής είναι υπό διαπραγμάτευση.

Κατά κανόνα η σπανιότητα, ή ακόμη και η μοναδικότητα, ορισμένων αντικειμένων (π.χ. το θραύσμα ενός λίθινου σκεύους ή το θραύσμα ενός λίθινου τέχνηργου που αναπαριστά το πρόσωπο ενός αιλουροειδούς) αποτελεί συνήθως το βασικό κριτήριο για να αποδοθεί ένα αντικείμενο στην τελετουργική σκευή σε αντίθεση με το πλήθος άλλων όμοιων αντικειμένων (π.χ. πήλινα κωνικά άωτα κύπελλα ή πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια και ζώδια) που εξίσου και με σχετική ασφάλεια αποδίδονται σε μαζικές δραστηριότητες με δεδομένη την «προσβασιμότητα» ενός πλήθους ανθρώπων σε αυτά τα τέχνηργα. Αλλά ακόμη και η σπανιότητα ενός τύπου στο σύνολο ομοειδών αντικειμένων, π.χ. η παρουσία ενός ολιγάριθμου τύπου γυναικείου ειδωλίου στο πλήθος των ανθρωπόμορφων ειδωλίων, προκαλεί ανάλογα ερωτηματικά για τους χρήστες αυτών τους, αλλά κατ' επέκταση και για την απτική «προσβασιμότητα» όλων των άλλων σε αυτά τα μοναδικά και σπάνια ειδώλια.⁷

⁷ Δ. Σφακιανάκης, «Η “Κυρά του Βρύσινα”: σκιαγράφηση μιας ομάδας πήλινων ανθρωμορφικών ειδωλίων από τη μινωική ακρόρεια του Ρεθύμνου», υπό έκδ. στο ΑΕΛΛΟΠΟΣ: τόμος τιμητικός για την καθηγήτρια Ίριδα Τζαχίλη.

Εικ. 3. Μορφή φυσικού αναγλύφου Ι: τομή μινωικής ακρώρειας.

Εστιάζοντας στις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα κατά τη ΜΜ περίοδο, η ανθρώπινη κινητικότητα παρατηρείται σε συγκεκριμένες ακρώρειες και σπήλαια. Επιπλέον η αρχαιολογική εικόνα των «ακραίων» τόπων μαρτυρά ποικιλόμορφη κινητικότητα όχι μόνο στον χρόνο, αλλά ίσως και στο επίπεδο των κοινωνικών ομάδων. Όταν αναφερόμαστε σε ένα ιερό κορυφής ή ιερό σπήλαιο επισκέψιμο δεν σημαίνει ότι όλοι οι επιμέρους χώροι αυτών των τόπων είναι προσβάσιμοι, ακόμη και με τις σημερινές συνθήκες της απουσίας οποιασδήποτε συγκινησιακής εμπλοκής με το υπό διερεύνηση θρησκευτικό τους πλαίσιο. Αντικειμενικά οι χώροι αυτοί δεν θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν κάθε είδους δραστηριότητες και μάλιστα εκείνες στις οποίες συμμετέχει πολυπληθές σύνολο επισκεπτών.

Μέσα από αυτό το πρίσμα θα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει τρεις ευδιάκριτους επιμέρους χώρους σε μια ΜΜ ακρώρεια: α) την καθαυτή «άκρα», β) την «κλιτύ» και γ) ένα «διάσελο» (Εικ. 3).

1) Η *άκρα*. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά και στοιχεία του φυσικού μικροαναγλύφου μιας «άκρης» βουνού και της ζώνης που την περιβάλλει στοιχειοθετούν το έσχατο σημείο στόχευσης και προσανατολισμού της ιερότητας του τόπου. Είναι ο τελικός προορισμός της συγκινησιακής εμπλοκής του πιστού σε ένα «ιερό». Το ακραίο σημείο μιας κορυφής, ή μιας οποιαδήποτε ακρώρειας, συνήθως διαθέτει μια κρημνώδη πλαγιά με βραχώδες μέτωπο, κατακόρυφο στον έναν ή στον άλλο βαθμό. Ο όρος «χαράκι» του κρητικού ιδιώματος, που αναφέρεται σε κρημνώδη βράχο ή σε συστάδα βράχων που προβάλλουν ή που απλά εξέχουν της περιβάλλουσας ζώνης, είναι ίσως ο πιο εύστοχος για να περιγράψει το κατακόρυφο «χάραγμα» στο έδαφος που προκαλεί φόβο και αποστροφή. Η κόψη του βράχου διαμορφώνει πιθανόν την «οριακή ζώνη» του σχήματος Renfrew, που σύμφωνα με την περιγραφή του «αποτελεί το επίκεντρο της τελετουργικής δραστηριότητας, μια ιδιαίτερη και μυστηριακή περιοχή στην οποία ελλοχεύουν απρόοπτοι κίνδυνοι» (Εικ. 4).

Ο χώρος αυτός όχι μόνο για συμβολικούς-λατρευτικούς λόγους αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις για πρακτικούς λόγους ασφαλείας, δεν διαθέτει εκείνη τη χωρητικότητα που θα

Εικ. 4. Κορακιάς Ατσιπιάδων Αγίου Βασιλείου. Το κατακόρυφο χαράκι της ακρώρειας. Μάιος 2007.

μας επέτρεπε να φανταστούμε να συνωστίζεται μεγάλο πλήθος ανθρώπων. Κατά την ανάπτυξη της λατρευτικής εμπειρίας στις ακρώρειες από τους παλαιοανακτορικούς στους νεοανακτορικούς χρόνους, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η ζώνη της παρυφής του γκρεμού καταλήγει να είναι προσβάσιμη αποκλειστικά σε μέλη του ιερατείου, ενώ οι δραστηριότητες που επιτελούνται εκεί είναι αντίστοιχες με την επικινδυνότητα του εδάφους. Αυτήν ακριβώς την καθαγιασμένη ζώνη περικλείουν οι ακίνητες τεχνητές δομές (π.χ. τεχνητά άνδρα, βωμοί,

κτλ.),⁸ σηματοδοτώντας αφενός το «ιερό» της θέσης, αλλά παράλληλα ελέγχοντας τον βαθμό κάθε είδους προσβασιμότητας από το σύνολο των επισκεπτών.

Στην περίπτωση της Ψηλής Κορφής Γιούχτα ο ορθογώνιος κτιστός βωμός και ο βαραθρώδης αποθέτης του, με τις κτιστές δομές στα βόρεια και τα ανατολικά, οριοθετούν αυτή τη ζώνη στη σύνδεσή της με την κρημνώδη κι εντελώς κατακόρυφη πλαγιά, με εντυπωσιακό μέτωπο προς τα δυτικά. Αντιστοίχως κρημνώδη μέτωπα παρατηρούνται στον Πετσοφά (με προσανατολισμό προς Β), στον Πρινιά Σητείας (προς Β), στο Γούρνος Μαλεβιζίου (προς Α) και αλλού. Στις περιπτώσεις που συστάδες βράχων διαμορφώνουν το χαράκι της άκρας, συνήθως ένα τεμενικό τοιχίο περικλείει το καρστικό σύμπλεγμα τονίζοντας με αυτόν τον τρόπο τον προσανατολισμό του «ιερού», όπως π.χ. στο Μετζολατί του Κόφιντα και στον Πύργο Τυλίσου. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι επιχώσεις στα ριζά των γκρεμών των μινωικών ακρωρειών παρουσιάζουν αρχαιολογικό ενδιαφέρον, εφόσον, τουλάχιστον στην περίπτωση του Πετσοφά, έχει διαπιστωθεί ότι μέρος των δραστηριοτήτων της οριακής κρημνώδους ζώνης περιλάμβανε την τελετουργική, πιθανόν, ρίψη αντικειμένων στο κενό.

2) Η κλιτύς. Ανεξαρτήτως του προσανατολισμού του κρημνώδους μετώπου της «άκρας» και σε σύνδεση με αυτή διαμορφώνεται ο επικλινής χώρος, ο οποίος ως ενδιάμεση πλαγιά μεταξύ

⁸ Τα πλήηνα ομοιώματα απλών «σχήματος Π» περιφραγμάτων που στέφονται από σειρά διπλών κεράτων (Rutkowski 1986, fig. 79, 80), αλλά ακόμη και οι τριμερείς αρχιτεκτονικές δομές, που συνήθως αποκαθίστανται ως στεγασμένοι χώροι (Shaw 1979), θα μπορούσαν να αποτελούν τεμενικά τοιχία που οριοθετούν την κρημνώδη ζώνη μιας ακρώρειας, δηλαδή του χαρακιού της άκρας. Ωστόσο για τις δομές αυτές βλ. σημ. 12 και τη σχετική με αυτή τελευταία παράγραφo του κειμένου.

της κορυφής και του διάσελου ενέχει λειτουργικά χαρακτηριστικά τελετουργικής πρόσβασης από το «κάτω» μέρος προς το «πάνω». Η κλίση, καθώς και η ομαλότητα ή μη του εδάφους, επηρεάζουν σε κάθε περίπτωση τις χρήσεις των επιμέρους χώρων, εφόσον οι κλιτύες δεν είναι ενιαίες γεωμορφολογικά. Κατά την πλειονότητά τους οι μινωικές ακρώρειες διαθέτουν κλιτύες με περιορισμένη χωρητικότητα. Έτσι ακόμη και αν φανταστούμε να είναι προσβάσιμες από το σύνολο των επισκεπτών του ιερού, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η πρόσβαση γινόταν τμηματικά, τουλάχιστον σε διάφορα σημεία που δεν είναι δυνατή η πολυπληθής συγκέντρωση. Η τελετουργική δράση σε αυτό το τμήμα θα πρέπει να περιορίζεται σε συγκεκριμένες μορφές συλλογικών κινήσεων, π.χ. της ανάβασης από το χαμηλό στο υψηλό πεδίο, και όχι σε μαζικές δράσεις που προϋποθέτουν ανάπτυξη και στάση στον χώρο. Πάντως σε αρκετές περιπτώσεις διαπιστώνονται ανθρωπογενείς παρεμβάσεις (μετακινήσεις βράχων) και όχι μόνο στο πεδίο χάραξης του μονοπατιού πρόσβασης, δηλαδή τη δημιουργία μιας άτυπης «ιεράς οδού».

Η κλιτύς της Ψηλής Κορυφής στον Γιούχτα διακρίνεται σαφώς σε δύο γεωμορφές: το ανώτερο σημείο της άκρας και μια μεγάλη ακτίνα στα Α/ΒΑ στέφεται από έναν τεράστιο δίσκο βράχου, μια *πλακούρα*, που διακρίνεται σαφώς από το γύρω ανάγλυφο. Η απότομη κλίση της από τη χαμηλότερη (Α/ΒΑ) έως την υψηλότερη απόληξή της (Δ/ΝΔ) φτάνει έως και τις 45°. Η πλακούρα συμφύεται στη συνέχεια της προς τα κάτω στα Β με μία βραχώδη κατακερματισμένη πλαγιά, που με τη σειρά της οριοθετείται με το κυκλώπειο τείχος. Το τείχος αυτό διατρέχει μία ζώνη «άλσους» από οξύληκτους κατακόρυφους ριζιμούς βράχους, στις παρυφές του οποίου θεμελιώνεται το ΜΜ κτίριο στη θέση *Αλωνάκι*, όπου βρίσκεται σε επαφή με ένα ομαλότατο χωμάτινο διάσελο (Karetsou 2013).

Στην ακρώρεια του Πριλιά Σητείας μπορεί κανείς να διαπιστώσει αντίστοιχη άρθρωση των σχημάτων του αναγλύφου. Η κρημνώδης ζώνη, η οποία από την οπτική γωνία του μινωικού ανακτόρου στον Πετρά παρουσιάζει έντονα οξύληκτο βραχώδες μέτωπο, το οποίο δεσπόζει σε όλη την κοιλάδα που απλώνεται στον κόλπο της Σητείας⁹ και συνδέεται με τη ζώνη της κλιτύος που διαμορφώνεται σε φυσικά άνδηρα από σειρές βράχων, η οποία απολήγει σε ένα πλατύ διάσελο αξιοσημείωτης χωρητικότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το μονοπάτι πρόσβασης στην ακρώρεια από την «κοιλάδα της Μαρωνιάς», δηλαδή από τον Πετρά, τη Σητεία και το Πισκοκέφαλο, ακόμα και σήμερα περνάει πρωτίστως από αυτό το διάσελο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ακρώρεια καταχρηστικά φέρει το όνομα της κορυφής του Πριλιά, εφόσον η κορυφή αυτού του βουνού βρίσκεται στα ΝΑ σε μεγαλύτερο ύψος. Το εντυπωσιακό «χαράκι» της ακρώρειας φέρει μέχρι σήμερα το τοπωνύμιο «Του Γάλλου το Σκοπέλι».¹⁰

3) Το *διάσελο*. Σε άμεση συνέχεια με την κλιτύ ανοίγεται κατά κανόνα ένα ευρύ πεδίο είτε στη μορφή του διάσελου είτε στη μορφή του υψιπέδου ή ακόμη και της δολίνης (πάσης φύσεως κοιλωμάτων, όπως π.χ. τα *βοθώνια* του Βρύσινα, τα *λακκιά* του Γούρνος Μαλεβιζίου).

⁹ Στη μεγαλύτερη κοιλάδα της επαρχίας που διαρέεται από τον χείμαρρο του *Παντελιού Ποταμού* ή της *Μαρωνιάς* και εκβάλλει στον κόλπο της Σητείας (Ν. Καλομενόπουλος 1894, *Κρητικά, ήτοι τοπογραφικά και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα, 78-79), εντάσσεται πλήθος ΜΜ θέσεων (Κ.Θ. Συριόπουλος 1994, *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος*, τ. Β΄, 1491-1493), καθώς και ένας σημαντικός αριθμός νεοανακτορικών αγροικιών (Tsiropoulou and Papacostopoulou 1997).

¹⁰ Το τοπωνύμιο της ακρώρειας προέρχεται από το «σκόπελος» με την αρχική σημασία του «υψώματος-παρατηρητηρίου, σκοπιάς», διαφέρει περιγραφικά από το φυτωνυμικό «Πριλιάς» του βουνού (Rutkowski 1988, 86-87).

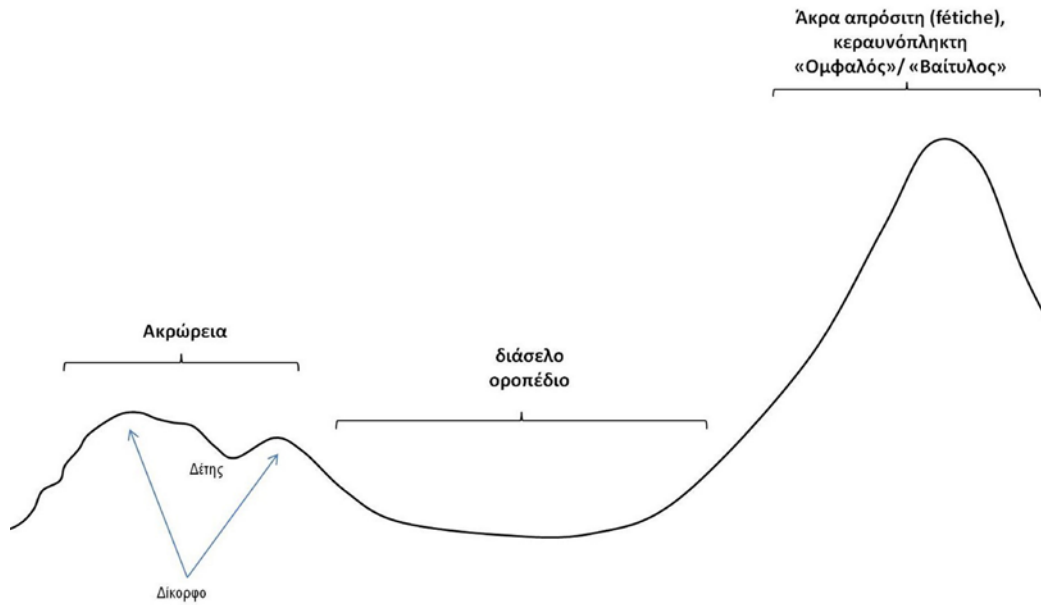
Οι χώροι αυτοί συνήθως είναι καλλιεργήσιμοι και το σίγουρο είναι ότι θα μπορούσαν δυνητικά να φιλοξενήσουν μεγάλο πλήθος ανθρώπων σε διάφορες μαζικές δραστηριότητες.

Η πλαγιά στον Πετσοφά, λόγω χάρη, απολήγει σε ένα ευρύτατο βραχώδες, αλλά ομαλό, υψίπεδο, που δεν αποκλείεται κάποτε να λειτουργούσε ως «κοπράνι» (= μικρή πλαγιά βουνού για καλλιέργεια). Τα όστρακα που έχουν εντοπιστεί στο υψίπεδο του Πετσοφά επιβεβαιώνουν τη χρήση του ίσως καθόλη τη μακραίωνη λειτουργία της ακρώρειας (Rutkowski 1988, 85, πίν. XVIIa – b, Nowicki 2001, 34, πίν. VIIIa). Η χωρητικότητα του υψιπέδου είναι εξαιρετικά μεγάλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ευρύ αυτό πεδίο αποτελεί το τμήμα εκείνο της ακρώρειας από όπου περνάει το μονοπάτι πρόσβασης προς την κλιτύ και αντιστοίχως την οριακή κρημνώδη ζώνη. Στου «Γάλλου το Σκοπέλι», το μονοπάτι που ξεκινά από το μπουτσουνάρι (την κρήνη) στο Ζου ανέρχεται από δύσβατο μονοπάτι, προσεγγίζοντας αρχικά το διάσελο της ακρώρειας. Ο ανοιχτός χώρος στο Αλωνάκι του Γιούχτα δείχνει το ενδεχόμενο πρότυπο αυτού του μοντέλου: το ιχνηλατημένο μινωικό μονοπάτι πρόσβασης προς την ακρώρεια διαπερνά το ροδοχωμάτινο διάσελο που εποπτεύεται στα Ν από το ΜΜ κτίριο.

Το ευρύ πεδίο του διασέλου αποτελεί την κατώτερη βαθμίδα των διαδοχικών τμημάτων ενός ακρωρεινού ιερού. Η χωρητικότητά του επιτρέπει σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις των μινωικών ακρωρειών τις συγκεντρώσεις ενός μεγάλου πλήθους ανθρώπων, ενώ επιπλέον η ομαλότητα του εδάφους επιτρέπει πλήθος δράσεων και δραστηριοτήτων που οφείλουμε εντελώς να αποκλείσουμε τόσο από την κλιτύ όσο και ασφαλώς από τη ζώνη της παρυφής του κρημνώδους χάσματος. Θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ένα πλήθος ανθρώπων να σέρνει τον κυκλικό χορό στη βραχώδη πλαγιά ή ακόμη και στον υπαίθριο χώρο γύρω από τον κτιστό βωμό στην Ψηλή Κορφή του Γιούχτα; Αντιθέτως στο επίπεδο διάσελο στο Αλωνάκι, που το χαρακτηριστικό σύγχρονο τοπωνύμιο φέρνει στον νου τη μορφή του χοροστασίου, θα μπορούσαν να λάβουν χώρα πλήθος μαζικών δραστηριοτήτων.

Η προσπάθεια συστηματικής κατάταξης των μορφών του αναγλύφου που παρουσιάζουν οι μινωικές ακρώρειες έχει αποδώσει πέραν του συμβατικά ονομαζόμενου «Προτύπου του Γιούχτα», το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω, και άλλα μοντέλα που διαφοροποιούνται αισθητά. Για παράδειγμα κατά το «Πρότυπο του Κόφινα» (Εικ. 5) στην άρθρωση των επιμέρους ενοτήτων των μορφών που παίρνει το ανάγλυφο συμπεριλαμβάνονται ενίοτε εκτεταμένα υψίπεδα μεγάλης χωρητικότητας, που ακόμη και σήμερα φιλοξενούν πλήθος εναλλακτικών δραστηριοτήτων. Το συγκεκριμένο μοντέλο τυποποιείται στο τοπίο του Κόφινα με τον τεμενικό περίβολο στο χαράκι (συστάδα βράχων), το οποίο βρίσκεται στη θέση Μετζολατί και την ασβεστολιθική άκρα του Κόφινα, η οποία λογχίζει εντυπωσιακά τον ουρανό. Ανάλογα χαρακτηριστικά τοπίου αναγνωρίζονται στην ακρώρεια του Πύργου Τυλίσου. Ανάμεσα στην ακρώρεια και στην οξύληκτη άκρα του Στρούμπουλα διανοίγεται ένα ευρύ οροπέδιο.¹¹ Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το «Πρότυπο του Βρύσινα» (Εικ. 6) βρίσκει αξιοσημείωτες ομοιότητες και γειτνιάσεις στις μορφές που έχουν οι ακρώρειες της δυτικής Κρήτης (π.χ. η ακρώρεια Σπηλίου στο Κέντρος). Η συστηματική μελέτη του φαινομένου αυτού θα μπορούσε να αναδείξει πιθανές τοπικές ιδιαιτερότητες και παραδόσεις στην επιλογή των ακρωρειών.

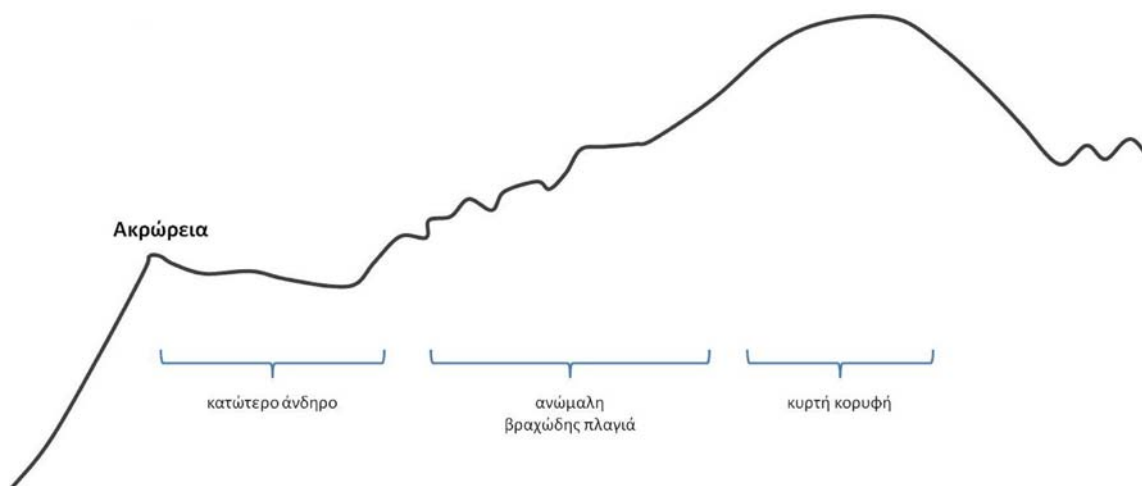
¹¹ Ο χώρος φιλοξενεί σήμερα επιδείξεις ιππασίας του κρητικού γεωργαλιδικού, καθώς και τις εγκαταστάσεις του σκοπευτηρίου του Ομίλου Πρακτικής Σκοποβολής Ηρακλείου.

Εικ. 5. Μορφή φυσικού αναγλύφου II: τομή μινωικής ακρώρειας.

ΣΠΗΛΑΙΑ

Αντίστοιχες διαρθρώσεις μορφών του φυσικού αναγλύφου συναντάμε και στα σπήλαια. Στην περίπτωση των υπόγειων οριακών άκρων οι μορφές εμφανίζονται σε αντικατοπτρισμό, εφόσον η εστίαση της οριακής ζώνης δεν προσανατολίζεται προς τα πάνω προς το διάχυτο φως μιας κορυφής, αλλά προς τα κάτω δηλαδή προς το σκότος ενός αδύτου (Εικ. 7). Για την αναγνώριση των λειτουργιών της «οριακής ζώνης» και του «διάσελου στην περίπτωση του

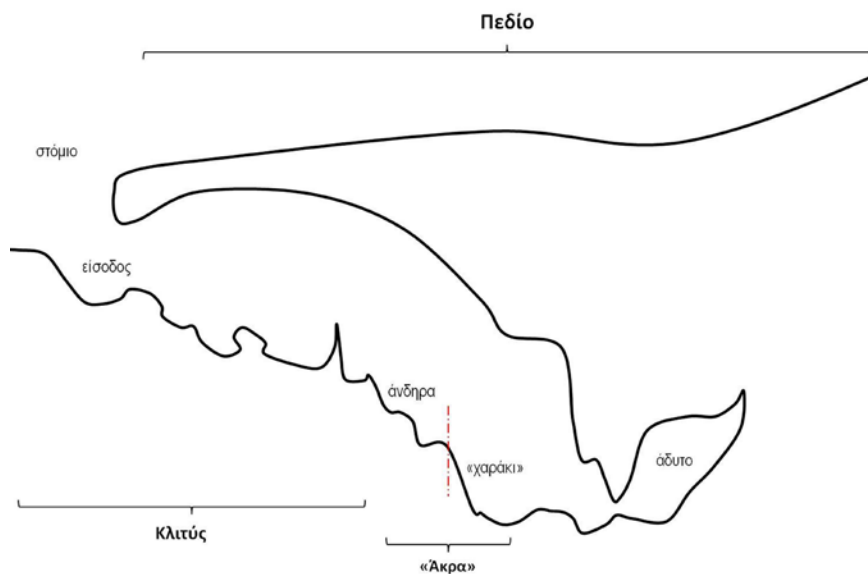
Εικ. 6. Μορφή φυσικού αναγλύφου III: τομή μινωικής ακρώρειας.

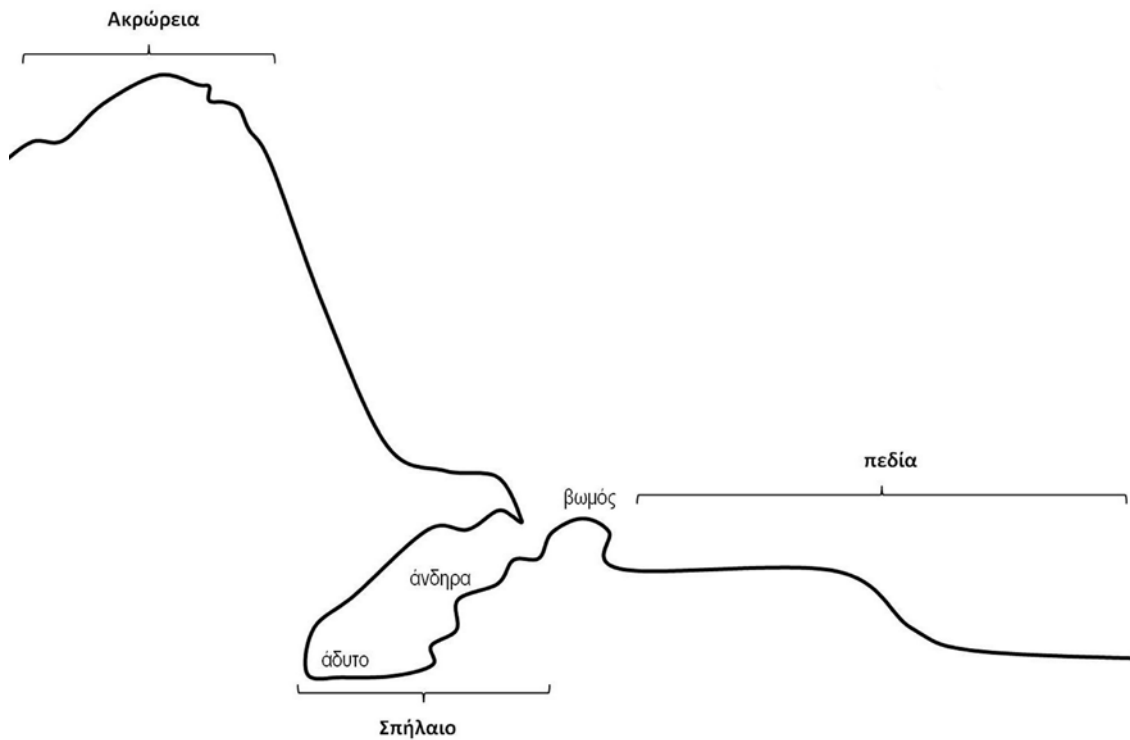
Εικ. 7. Σπήλαιο Σκοτεινού Πεδιάδος. Η κλιτύς από το στόμιο στο βάθος μέχρι τα κράσπεδα των ανδέρων, 23 Σεπτεμβρίου 2007.

«χθόνιου άκρου», θα ήταν πρακτικά πολύτιμο να προσδιορίσουμε πρωτίστως τον τόπο της αντίστοιχης κεκλιμένης κλιτύς, της πλαγιάς που συνδέει τους δύο αντιδιαμετρικούς χώρους.

Στο «Πρότυπο του Σκοτεινού» (Εικ. 8) αναγνωρίζονται εύκολα τα όρια της κλιτύς, από τον «κρατήρα» που έχει διαμορφωθεί με την κατάρρευση της εισόδου μέχρι το κατώτερο άνδηρο, στην παρυφή του οποίου διαμορφώνεται σχεδόν κατακόρυφο μέτωπο λιθωματικού σχηματισμού και η διέλευση του οποίου γίνεται ακόμη και σήμερα με τη βοήθεια σκοινιού. Στα τρία κατώτερα άνδηρα, με σαφέστατες ανθρωπογενείς παρεμβάσεις διαμόρφωσης σε επιμήκεις επάλληλους διαδρόμους, πραγματοποιήθηκαν οι ανασκαφικές τομές του Κ. Δαβάρα,

Εικ. 8. Μορφή φυσικού αναγλύφου IV: τομή μινωικού σπηλαίου.

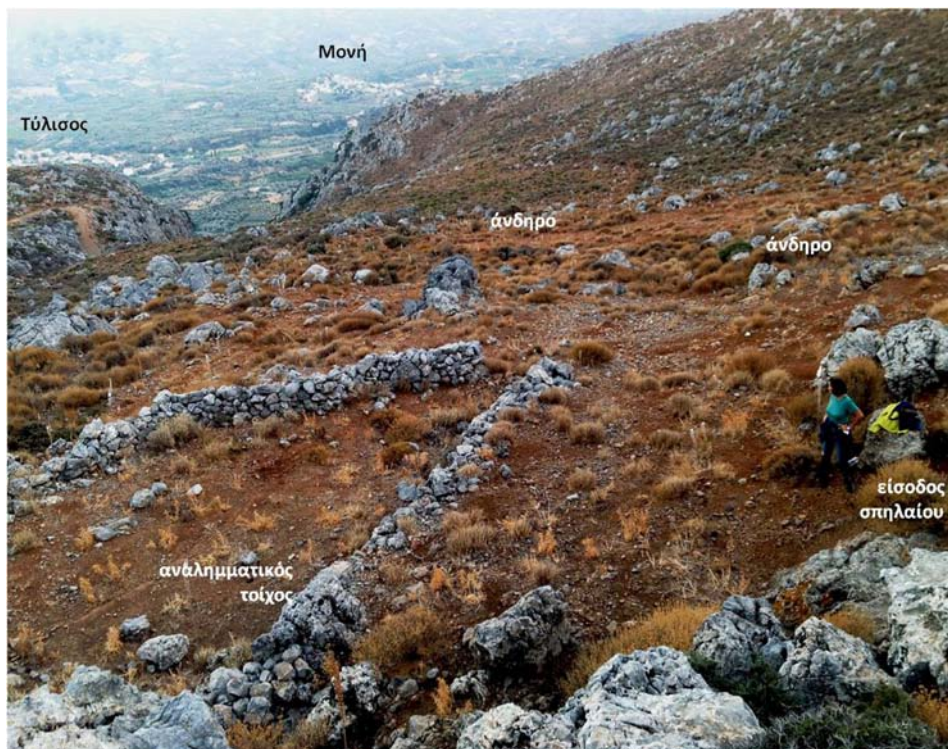
Εικ. 9. Μορφή φυσικού αναγλύγου V: τομή μινωικής ακρώρειας και παρακείμενου σπηλαίου.

όπου διαπιστώθηκαν παχύτατες επιχώσεις νεοανακτορικής κυρίως και υστερομινωικής χρήσης των ανδρών (Tyree et al. 2008, 179, Tyree et al. 2014).

Σε άλλο πρότυπο υπόγειας «άκρας» (το μοντέλο συσχέτισης «ακρώρειας» με χθόνιου άντρου, Εικ. 9) διαπιστώνεται η παρουσία εκτεταμένου ομαλού πεδίου, ενίοτε σε επάλληλα άνδηρα ή διαβαθμίσεις που θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν μεγάλο πλήθος ανθρώπων. Το συγκεκριμένο πρότυπο αντλεί από τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος χώρου στο σπήλαιο Τραπέζας, κάτω από την ακρώρεια του Πύργου Τυλίσου. Έξω από το σπήλαιο διαμορφώνονται τρία τουλάχιστον πεδία, σε διαφορετικά επίπεδα, πλούσια σε χώμα και με σαφείς ενδείξεις μεταγενέστερης χρήσης του χώρου τόσο για καλλιέργεια όσο και για στάβλισμα ζώων (Εικ. 10).

ΣΥΝΟΨΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Τα κριτήρια επιλογής μιας «άκρας» πριν από οποιοδήποτε ανθρώπινη παρέμβαση στον χώρο αποτελούν σημείο τριβής και αντιπαράθεσης στη συζήτηση για τα οριακά «ιερά», εφόσον το πρόβλημα συνδέεται άμεσα και με ζητήματα χωρητικότητας και προσβασιμότητας σε αυτούς τους χώρους. Ποιοι είναι οι υπέργειοι ορεινοί και οι υπόγειοι τόποι που επιλέγονται με βάση συγκεκριμένα τοπογραφικά χαρακτηριστικά και στοιχεία του φυσικού αναγλύφου της εκάστοτε «άκρας»; Αναλογιζόμενοι, ωστόσο, την παραπάνω τριμερή βαθμιδωτή φυσική διάταξη των «μινωικών άκρων» θα μπορούσαμε να αποδώσουμε αδρά συγκεκριμένες λειτουργίες, τόσο με κριτήριο τη φυσική τους χωρητικότητα και δυναμική σε ανθρώπινες δραστηριότητες όσο

Εικ. 10. Σπήλαιο Τραπέζας Τυλίσου. Ο περιβάλλοντας χώρος του σπηλαίου. Στο βάθος τα χωριά Τύλισος και Μονή. Σεπτέμβριος 2016.

ασφαλώς και με βάση τα έως σήμερα δεδομένα της αρχαιολογικής σκαπάνης. Ενώ λοιπόν το διάσελο θα μπορούσε λειτουργικά να αποδοθεί σε χώρο συγκέντρωσης ενός πλήθους ανθρώπων, αντιστοίχως η κλιτύς θα μπορούσε να αποδοθεί σε σύνδεσμο πρόσβασης προς τον έσχατο χώρο εστίασης της άκρας, που είναι ασφαλώς η ανώτερη στην ακρώρεια και η κατώτερη στα σπήλαια. Η κλιτύς (πλαγιά) έχει λειτουργικό χαρακτήρα διέλευσης και πρόσβασης προς το ιερό.

Πάνω σε αυτό το φυσικό υπόβαθρο οι ανθρωπογενείς τεκτονικές δομές που συναντάμε στις ακρώρειες και τα σπήλαια κατά τη ΜΜ εποχή αποκτούν πλέον μια προφανή κατά το μάλλον ή ήττον λειτουργικότητα. Τα είδη αυτών των μορφών διακρίνονται με κριτήριο όχι την τελική τους αρχιτεκτονική μορφή, αλλά την ανθρώπινη δράση/πράξη που λαμβάνει χώρα εκεί και η οποία επηρεάζει στον ένα ή στον άλλο βαθμό την όποια μορφή τους. Επομένως με βασικό κριτήριο την *παρεμβατικότητα* του ανθρώπου πάνω στις μορφές του φυσικού αναγλύφου και τις αρχιτεκτονικές δομές που συναντούμε, ο ακρωρεινός και ο σπηλαιώδης χώρος των μινωικών «άκρων» αποκτά τη λειτουργικότητα ενός *τεκτονημένου τέχνηργου*, που ως τέτοιο διευρύνει το πλαίσιο διαπραγμάτευσης για τον βιωμένο χώρο των μινωικών ιερών.¹²

¹² Η οικονομία του άρθρου, βάσει των οδηγιών που δόθηκαν από την επιτροπή του Συνεδρίου, επέβαλε την αυτονομία του τμήματος που αναφέρεται στις «ανθρωπογενείς παρεμβάσεις στο φυσικό ανάγλυφο» και τις αρχιτεκτονικές δομές, οι οποίες καταγράφονται συστηματικά στους τρεις επιμέρους χώρους των ακρωρειών και των σπηλαίων, όπως εκτέθηκαν συνοπτικά κατά την εκφώνηση της ανακοίνωσης στο συνέδριο. Το συγκεκριμένο υλικό θα παρουσιαστεί σε άλλο συναφές με το θέμα άρθρο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- A. Evans (1921), *The Palace of Minos at Knossos*, v. I, London.
- D. C. Haggis (1999), "Staple Finance, Peak Sanctuaries, and Economic Complexity in Late Prepalatial Crete", A. Chaniotis (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, Steiner.
- D. W. Jones (1999), *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: A Comparison of Artifacts*, SIMA, Pocket-book 156, Jonsered, Paul Åströms Förlag.
- Al. Karetsou (1981), "The Peak Sanctuary of Mt. Juktas", R. Hägg and Nanno Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm, Svenska Institutet i Athen, 137-153.
- Al. Karetsou (2013), "The Middle Minoan III building at Alonaki, Juktas", C.F. Macdonald and C. Knappett (eds.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London, The British School at Athens, 71-91.
- E. Kyriakidis (2005), *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, London, Duckworth.
- K. Nowicki (1994), "Some Remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete", *AEA* 1, 31-48.
- K. Nowicki (2001), "Minoan Peak Sanctuaries: Reassessing their Origins", R. Laffineur and R. Hägg (eds.), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, Göteborg, Göteborg University, 31-37.
- K. Nowicki (2007), "Some Remarks on New Peak Sanctuaries in Crete: The Topography of Ritual Areas and their Relationship with Settlements", *Jdl* 122, 1-31.
- A. Peatfield (1994), "The Atsipadhes Korakias Peak Sanctuary Project", *Classics Ireland* 1, 90-95.
- C. Renfrew (1985), "The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi", *BSA*, Supplement 18, London, Thames and Hudson.
- C. Renfrew (2007), "The Archaeology of Ritual, of Cult, and of Religion", E. Kyriakidis (ed.), *The Archaeology of Ritual*, Cotsen Advanced Seminars 3, Los Angeles, Cotsen Institute of Archaeology, 109-122.
- B. Rutkowski (1986), *The Cult Places of the Aegean*, New Haven, Yale University Press.
- B. Rutkowski (1988), "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", R. Laffineur (ed.), *Aegaeum* 2, Liège, Université de l'Etat à Liège, 71-100.
- B. Rutkowski (1994), "Minoan Caves: The Main Cult Area", *Aegean Archaeology* 1, ser. II vol. 2, 26-30.
- J. W. Shaw (1978), "Evidence for the Minoan Tripartite Shrine", *AJA* v. 82 (No 4), 429-448.
- M. Tsipopoulou and An. Papacostopoulou (1997), "'Villas' and Villages in the Hinterland of Petras, Siteia", Robin Hägg (ed.), *The Function of the 'Minoan Villa'*, Stockholm, Paul Åströms, 203-214.
- L. Tyree, Ath. Kanta and D. Sphakianakis, (2007), "The Neopalatial Chalice: Forms and Function in the Cave of Skoteino", Ph. P. Betancourt, C. N. Michael and H. Williams (eds.), *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Prehistory Monographs 22, Philadelphia, INSTAP Academic Press, 277-283.
- L. Tyree, Ath. Kanta and Harriet Lewis Robinson (2008), "Evidence for Ritual Eating and Drinking: A View from Skoteino Cave", Hitchcock, A. Louise, R. Laffineur, and Janice Crowley (eds.), *Dais: The Aegean Feast, Proceedings of the 12th International Aegean Conference/12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008*, *Aegaeum* 29, Liège and Austin, Université de Liège, University of Texas at Austin, 179-185.
- L. Tyree, D. Sphakianakis, Ant. Stamos, J. Frey, M. Belidis, and S. Kamnakis (2011), "Speleography of Skoteino: Natural relief formations of the cave's interior, with special reference to Late Bronze Age ritual activity", M. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη & Ε. Παπαδοπούλου (eds.), *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, v. A3, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 717-732.

- L. Tyree, F. McCoy, J. Frey, and Ant. Stamos (2014), "3D imaging of Skoteino Cave, Crete, Greece, Successes and difficulties", *JFA* 39.2.,180-192.
- V. L. Watrous, (1995), "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries", R. Laffineur & W. D. Niemeier (eds.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994, vol II., Aegaeum 12*, Université de Liège, University of Texas at Austin, 393-403.
- Αθ. Κάντα και Κ. Δαβάρας (eds.) (2011), *Ελουθία Χαριστήιον, Το ιερό σπήλαιο της Ειλειθυίας στον Τσούτσουρο*, Ηράκλειο, Χορηγία Έκδοσης Δήμος Μινώα Πεδιάδας.
- Ίρις Τζαχίλη (2016), *Βρύσινας II: η κεραμεική της ανασκαφής 1972-3, Συμβολή στην ιστορία του ιερού κορυφής*, Αθήνα, «Τα Πράγματα».